

Entrevista con Fernando Ramallo

*Interview with Fernando
Ramallo*

Xoán Carlos Lagares*

Henrique Monteagudo
Romero**

*Doutor em Linguística pela Universidade da Coruña (2000). Atualmente é professor do Departamento de Letras Estrangeiras Modernas e do Programa de Pós-Graduação em Estudos de Linguagem na Universidade Federal Fluminense, onde desenvolve pesquisas sobre política linguística e história social das línguas.
Contato: xlagares@id.uff.br
Brasil

**Catedrático de filologias galega e portuguesa na Universidade de Santiago de Compostela e membro da Real Academia Galega. Especialista em história da língua, sociolinguística e glotopolítica. Ministra cursos de doutorado em diversas universidades europeias e americanas.
Contato: henrique.monteagudo@usc.gal
Espanña

Recebido em: 05 de agosto de 2022
Aceito em: 05 de agosto de 2022

Fernando Ramallo é profesor de Lingüística xeral na Facultade de Filoloxía e Tradución da Universidade de Vigo. Forma parte do grupo de investigación Gramática, Discurso e Sociedade (GRADES). Ten un amplo currículo como investigador na área de sociolingüística, que inclúe artigos nas publicacións máis prestixiosas, como o *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, *Language Problems and Language Planning*, *International Journal of the Sociology of Language*, *Sociolinguistica: Internationales Jahrbuch für Europäische Soziolinguistik* ou *Language in Society*. Tamén participou como editor, autor ou colaborador en títulos como *New perspectives on endangered languages* (2010), *Las lenguas de España a debate* (2013), *Manual of Romance Languages in the Media* (2017), *New Speakers of Minority Languages* (2018), *Manual of Romance Sociolinguistics* (2018), *Neohablantes de lenguas minorizadas en el Estado español* (2019), *Claves para entender el multilingüismo contemporáneo* (2020) ou *El español en el mundo 2020*. Recentemente, editou o volume *A lingua en 2050* (2021) e publicou o libro *As linguas minoradas e a Carta Europea para as Linguas Rexionais ou Minoritarias* (2022). Foi membro do Comité de Expertos/as do Consello de Europa, encargado de avaliar a aplicación da Carta Europea para as Linguas Rexionais e Minoritarias.

O abano dos seus intereses científicos é moi amplo, pois cobre desde a educación en contextos multilingües ao uso das linguas minoradas nos medios de comunicación, pasando pola estandarización do galego e a xestión dos conflitos lingüísticos. Non obstante, un dos asuntos en que ten traballado con máis intensidade é o “neofalantismo”, isto é, o caso dos falantes de linguas hexemónicas que se convierten en falantes de linguas subordinadas en contextos de minoración, como é o caso dos neofalantes de galego en Galicia.

A súa participación no Comité de expertos da Carta Europea para as Linguas Rexionais ou Minoritarias deulle a oportunidade de coñecer de primeira man a situación, os problemas e as políticas lingüísticas dunha mancha de comunidades en situación minorada ao longo do continente europeo.

Xoán Carlos Lagares
Henrique Monteagudo Romero

A globalización conduce á humanidade á uniformización lingüística?

FR: Certamente, a globalización, en tanto que consecuencia do capitalismo como modo de produción hexemónico, supón unha mercantilización de todo o que atinxe ao ser humano, incluídas, claro está, as linguas entendidas como instrumentos comunicativos, mais tamén como patrimonio cultural e identitario das nosas subxectividades. A uniformización lingüística enténdoa como unha consecuencia, máis ou menos planificada, do capitalismo globalizado, consistente na imposición dunha «racionalidade» favorecedora da xerarquización das linguas e na «racialización» dos colectivos e dos suxeitos que fican alleos a esa racionalidade. Trátase dun intento de uniformar ao redor dun grupo selecto de linguas, pero iso non quita que sigan existindo centos de idiomas con niveis de vitalidade aceptábeis. Ademais, fronte ao que se podería pensar tempo atrás, se hai un trazo característico da globalización é a era dixital, que condicionou e condicionará aínda máis, sen parangón, as novas formas de relación social, nas que a interacción queda fortemente ligada ás tecnoloxías; pois ben, isto non necesariamente vai en contra das

linguas minoradas. Se as comunidades minoradas se fortalecen ao redor da tecnoloxía, as súas linguas poden saír fortalecidas.

Cal será o papel do inglés no que resta do século XXI? E cales son as perspectivas para o español e o portugués?

FR: As planificacións prospectivas son sempre un desafío e máis aínda se partimos do principio de que todo está en movemento constante. Desde esta lóxica, a miña visión futurista susténtase en que, precisamente polos avances incalculábeis das tecnoloxías, a dominación idiomática está a piques de ser superada. Quizais a mediados deste século, mais con toda seguridade no seu final –se a humanidade dá chegado alá– a única aprendizaxe de segundas linguas que prevalecerá é a que ten que ver co interese persoal e non coa mercantilización. Todas as linguas terán o seu espazo e o ensino de segundas linguas, nomeadamente o inglés, desaparecerá. As tecnoloxías farán todo o traballo ao redor da garantía da intercomprensión sen abandonar a lingua que cada quen queira falar. Iso si, non hai que sucumbir no tránsito ata chegar esa nova era post-dominación.

Nese contexto, o español e o portugués evolucionarán en cada un dos territorios nos que agora son linguas dominantes, incrementándose as distancias intralingüísticas por mor do inherente cambio lingüístico que arrodea a calquera lingua. En parte, isto facilitará que as linguas indíxenas e as linguas minoradas, coas que ambas están en contacto, loiten por superar o trazo «imperialista» que as determina e logren unha convivencia moito máis xusta. Desde a perspectiva xeográfica, as linguas que mellor sobrevivirán serán as que, ocupen un espazo máis restrinxido, o seu espazo histórico, e non espazos resultantes da expansión política.

En que consiste a Carta Europea para as Linguas Rexionais ou Minoritarias? Cal é o papel do Comité de expertos que avalía a súa implementación?

FR: A Carta Europea para as Linguas Rexionais ou Minoritarias constitúe o principal tratado de dereito internacional para a protección das linguas minoradas. Xorde, despois dun longo procedemento, no Consello de Europa como unha iniciativa para superar as limitacións de protección positiva que tiñan as linguas rexionais ou minoritarias na Europa despois da Segunda Guerra Mundial. Xa que logo, o seu principal obxectivo é protexer e promover a diversidade lingüística europea, entendida como un patrimonio cultural ameazado e irrenunciábel. Foi adoptada como convenio en 1992 e entrou en vigor en 1998, unha vez ratificada por un mínimo de cinco Estados. Na actualidade está en vigor en vinte e cinco dos corenta e seis Estados que pertencen ao Consello de Europa, unha vez confirmada a retirada da Federación Rusa do citado organismo internacional.

Desde o punto de vista funcional, a Carta admite unha ampla discrecionalidade por parte dos Estados, que ha quedar reflectida no instrumento de ratificación. En primeiro lugar, porque cada Estado decide as linguas que quedan cubertas pola Carta, fundamentalmente no que atinxe á Parte III do instrumento, que abrangue os artigos 8 ao 14. En segundo lugar, e isto é moi importante, porque esa Parte III admite unha relevante flexibilidade tanto no número (mínimo de 35) como no alcance dos compromisos adquiridos para cada unha das linguas protexidas. Por exemplo, mentres que en Alemaña ou en Polonia só están vixentes 37 compromisos, Finlandia chega a 60 e España a 68. Ademais, baixo un mesmo artigo, unha lingua pode ter un nivel de protección moi elevado

e outra un nivel de protección moderado ou baixo. Así, o esforzo estatal é moi diferente entre os Estados.

Para unha mellor comprensión do que acabamos de sinalar, cómpre ter en consideración que para parte das minorías lingüísticas a protección doméstica é pouco ambiciosa, polo que a Carta constitúe o referente. Por todo iso, estamos convencidos de que se a Carta fose un instrumento máis ríxido o seu alcance sería menor do que, por outra banda, como acabamos de sinalar, xa o é. Desde 2011, coa ratificación por parte de Bosnia e Hercegovina, non se constatou ningunha nova ratificación. Houbo que agardar ata 2021 para a seguinte novidade, que foi a sinatura por parte de Portugal, aínda á espera da súa ratificación.

Para levar a cabo o seguimento avaliativo do cumprimento dos compromisos adquiridos por cada Parte, constitúese un Comité de Expertos/as cun membro por cada un dos Estados que ratificaron o tratado, tal como recolle o artigo 17. É un corpo independente formado, maioritariamente, por xuristas e por lingüistas que se reúne periodicamente en Estrasburgo. Para realizar o seu traballo, planifícanse visitas aos Estados para dialogar *in situ* con autoridades, mais tamén con organismos e asociacións que traballan a prol da promoción e a protección das linguas rexionais ou minoritarias e acadar, así, un abano de documentación e información válido para elaborar os seus informes de seguimento. O punto de partida é a análise tanto do informe periódico sobre os avances respecto ao cumprimento dos compromisos que cada Estado debe enviar ao Consello de Europa cada cinco anos, como o informe sobre as recomendacións de acción inmediata a remitir polas partes cada tres anos.

Cales son os principais problemas que se detectan na aplicación ca Carta nos diversos países europeos? E en España?

FR: A comparativa sobre o cumprimento da Carta ten unha relevante complexidade dada a diversidade que manifestan os instrumentos de ratificación, pero sen esquecer a situación sociolingüística e política das linguas minoradas en cada un dos vinte e cinco Estados. Para facilitar o seguimento axeitado desta comparativa, dos avances e dos retrocesos, creei CELMI (<https://celmi.uvigo.gal/gl/>), unha base de datos de acceso público na que están dispoñíbeis todas as conclusións recollidas nos informes do Comité de Expertos/as desde o inicio da Carta e que se actualiza cada vez que se publica un novo informe.

Dito isto, como unha sorte de síntese, os principais problemas atópanse nos compromisos ligados aos artigos 8 (Educación), 9 (Xustiza), 10 (Administración) e 11 (Medios de comunicación), cun elevado incumprimento manifesto. Pola súa banda, o cumprimento é moderado no resto dos artigos que fan referencia a compromisos: 7 (Obxectivos e principios), 12 (Actividades e servizos culturais), 13 (Vida económica e social) e 14 (Intercambios transfronteirizos). Nalgúns casos, como Bosnia e Hercegovina, Ucraína, Polonia, Armenia, Suecia ou Serbia o cumprimento satisfactorio dos compromisos é moi baixo (inferior ao 40%); pola contra, en Dinamarca supera o 75% e en Suíza o cumprimento satisfactorio supera o 90%. Iso si, non podemos esquecer que parte das linguas cubertas pola Carta en Suíza son xa oficiais nun ou en varios cantóns e, no caso de Dinamarca, os logros débense en boa medida a que a carta só cobre unha lingua minorada, a alemá.

No caso concreto de España, estamos ante o Estado con maior «esfuerzo estatal» modelado a partir de tres variábeis: número de linguas, cantidade de compromisos e intensidade dos mesmos. Alén desta conxuntura, constátase unha diferenza moi notábel entre as linguas só cubertas polo artigo 7 (amazige, aragonés, asturiano, catalán en Aragón, leonés, portugués en Estremadura e en Castela e León, galego en Castelá e León e en Asturias, fala/galego en Estremadura, valenciano-catalán en Murcia, caló, árabe en Ceuta) e as cubertas polos artigos 7 a 14, que son as que teñen status oficial nos seus respectivos territorios (aranés, catalán, éuscaro e galego). Se acreditamos que as recomendacións que o Comité de Ministros/as do Consello de Europa propón, logo de revisado o informe do Comité de Expertos/as, son unha boa síntese dos incumprimentos de cada Estado, as últimas ata o de agora respecto a España son (<https://rm.coe.int/spaincmrec5-es/1680a0bb0d>):

1. Emenden a Lei Orgánica do Poder Xudicial, para garantir a utilización das linguas cooficiais nos procedementos xudiciais a solicitude dunha das partes;
2. Melloren a utilización das linguas cooficiais na administración do Estado nas Comunidades Autónomas;
3. Supriman as limitacións do ensino en galego en Galicia, e en valenciano/catalán en Valencia;
4. Inclúan os nomes das linguas contempladas na parte II nos Estatutos de Autonomía das Comunidades Autónomas nas que se falan estas linguas, nos casos en que aínda non se incluían, e
5. Aclaren a situación do árabe/dariya en Ceuta, do caló como lingua non territorial de España, do estremeño en Estremadura, e do portugués en Castela e León.

As tres primeiras teñen que ver coas linguas oficiais, o que supón avanzar na redistribución e non no recoñecemento. As dúas últimas, teñen que ver co recoñecemento, como paso previo ás políticas económicas respecto da promoción das linguas. Hai que sinalar que algunhas se reiteran informe a informe, como é o caso da primeira. Mentres que a Carta di que á petición dunha parte, os procedementos xudiciais deberán facerse nunha lingua minoritaria, o artigo 231.2 da Lei Orgánica do Poder Xudicial di que isto será así «se ningunha das partes se opoñer». De aí a obvia necesidade urxente de modificar ese artigo para non contradicir un tratado internacional. Con todo, España na súa resposta a estas recomendacións (febreiro 2021) segue indicando que non é preciso emendar a Lei xa que iso suporía un retraso nos procedementos xudiciais. Retraso que se evitaría se se fortalece, máis unha vez, a redistribución de recursos.

Tamén é reiterativa a recomendación de modificar o Decreto 79/2010 para o plurilingüismo no sistema educativo de Galicia, que establece un máximo do 50% de docencia en galego, cando o Estado español elixiu o compromiso que establece unha sorte de inmersión lingüística, como si se dá noutros territorios, incluída Cataluña ata que, en novembro de 2021, o Tribunal Supremo, de xeito insólito e cunha intervención que traspasa as súas competencias, estableceu que o 25% das aulas deben darse en castelán. En canto ás relacionadas coas linguas non oficiais, resulta máis que sorprendente que para o Estado español o árabe en Ceuta sexa unha lingua que non encaixa coa definición de lingua minoritaria da Carta.

**Cales son os principais retos da convivencia lingüística en España?
Como sería o mellor modelo para garantila?**

FR: Avanzar cara a unha suposta convivencia lingüística supón, en primeiro lugar, abandonar as idealizacións e recoñecer as condicións materiais que favoreceron e seguen a favorecer as obvias desigualdades históricas polas que transcorre o día a día das comunidades lingüísticas minoradas. Se o relato hexemónico –e a práctica consecuente– é o do consenso non hai moito que facer. Dito con outras palabras, debe situarse o conflito lingüístico no centro coa única finalidade de superalo e así situármonos nunha sociedade moito máis consciente non só do patrimonio cultural, ben incorporado xa no discurso público, senón dos dereitos que todas as persoas temos a non sermos discriminadas por ser falantes dunha determinada lingua. En termos de mercado, na actualidade ese relato hexemónico dálle máis relevancia ás linguas alleas (nomeadamente o inglés) que ás linguas propias dun determinado territorio. Pero non é difícil comprender que iso é un exemplo de fetichización. O valor de uso das linguas alóxenas carece de relevancia. Pero no imaxinario colectivo funciona ben e, alén de traballar para superar a desminoración das linguas, o trilingüismo ten xa unha notoria presenza no sistema educativo e nas demandas laborais, aínda que logo non sexa necesario o seu uso na actividade para a que somos contratados.

En todo iso, o sistema educativo é chave para traballar unha sociolingüística política fundamental para formar, concienciar e actuar con urxencia. Alá onde sexa preciso, hai que modificar a lexislación e camiñar cara modelos de inmersión lingüística porque o castelán non corre perigo ningún. Polo dito, se podo resumir nun slogan a miña reflexión sobre isto, despois de 30 anos traballando coa realidade sociolingüística, sería:

A máis monolingüismo (nunha lingua minorada), máis bilingüismo.

Cales son os principais problemas que afectan ao galego?

FR: O galego está nunha situación delicada. Certamente, o número absoluto de falantes segue a ser elevado, se o comparamos con moitas das linguas minoradas de Europa, mais o proceso de substitución lingüística continúa avanzando, de feito explícito nas cidades e cada vez máis nos espazos vilegos e rurais, nos que o castelán tivo unha presenza residual desde sempre. A lexislación autonómica sobre as linguas no sistema educativo entra en colisión cos compromisos adquiridos na Carta, como xa vimos. É dicir, precisamos poñer en marcha un modelo de educación que permita aos centros aumentar, de xeito significativo, a docencia en lingua galega, como acontece noutros lugares. Tamén sabemos que iso só non é suficiente para garantir máis uso da lingua no conxunto da poboación, pero si que é un requisito.

Para entender os cambios sociolingüísticos acontecidos en Galicia en 50 anos, cómpre lembrar as seguintes condicións materiais, formando unha triade interactiva que ten estreita relación coa situación da lingua propia: a) perfil poboacional moi envellecido (coa esperanza de vida máis alta de Europa); b) forte tendencia á terciarización do traballo; e c) progresivo despoboamento das zonas do interior, nas que máis se mantivo o galego durante séculos. Ademais, a herdanza dun macroestigma e duns prexuízos respecto ás persoas que falaban galego durante o franquismo (pero non só), afortalou o desprazamento da lingua fundamentalmente nos espazos urbanos. Fronte a estas condicións, as políticas públicas respecto á lingua galega apenas acertaron, ben por falta de tempo, ben por afondar nunha suposta desproblematización dunha realidade fortemente problemática (ao redor dunha ideoloxía potenciadora dun «bilingüismo cordial», como se tal cousa fose posíbel en situacións de desigualdade), ben por erros sistemáticos.

Como deberían confrontarse? Cales deberían ser as prioridades da política lingüística en Galicia?

FR: Cómpre un acordo político ao redor da lingua, responsábel e certo co obxectivo urxente de deter o proceso de substitución lingüística, dedicando todo o esforzo á revitalización do galego entre a poboación menor de 20 anos, que é a que ten todo o futuro por diante na produción e na reprodución da lingua. Iso supón moito máis que o recoñecemento formal e funcional. Debe traballarse nunha redistribución dos recursos para conseguir aproximármonos ao punto de partida do castelán, moi ben protexido pola lexislación e tamén promovido por todos os poderes. Non son eficaces as políticas que esquecen traballar no campo das contradicións, isto é, que non promoven a súa superación para afundir as desigualdades. E para todo isto, ademais dunha planificación do corpus, do status e da adquisición, somos ferventes partidarios dunha planificación ideolóxica que contribúa a superar a minoría de idade respecto da situación sociolingüística que atravesamos. Aí está a chave e, asemade, a extraordinaria dificultade que temos por diante. Precisamos, en definitiva, un cambio de paradigma. En termos prácticos, o inicio dese cambio esixe crear unha Consellaría de Política Lingüística que impulse a transversalidade das políticas públicas a prol da lingua en todos os ámbitos, e non só, ou preferentemente, no educativo e no cultural. Isto é, só vexo a probabilidade real de normalización se se traballa a totalidade e non a excepcionalidade.

Por que se dedicou tan intensamente ao estudo do neofalantismo?

FR: Precisamente por ser o suxeito máis relacionado coas políticas lingüísticas das últimas décadas, pero non por ser consistente con elas senón,

pola contra, por ser resistente. A diferenza doutros contextos de minoración lingüística, sexa Euskadi, sexa Cataluña, etc, a conversión lingüística do neofalante en Galicia comporta unha praxe certamente crítica, consciente, activa e emancipadora. E isto é así porque ser neofalante non supón só unha condición primaria, falar galego, senón tamén unha condición secundaria, integrarse nunha minoría activa que pretende recuperar cada vez máis espazos para a lingua. Por iso, para nós, non é o mesmo a muda lingüística, prototípica da maioría das situacións de neofalantismo, que a conversión lingüística. No primeiro caso, estamos ante mobilización das linguas minoradas por falantes de linguas dominantes; no segundo, un activismo elocuente, inmenso e fundamental para transformar Galicia.

Cal é a relevancia deste fenómeno no contexto internacional? Cal é a súa importancia en Galicia?

FR: O suxeito e a súa conceptualización xorde no contexto dalgunhas minorías lingüísticas europeas (Bretaña, Euskadi, Galicia) e foi estendéndose por outros territorios. Agora ben, o exemplo de Galicia, que, como sinalamos, supón un manifesto activismo non é tan habitual. Fóra de Europa, en concreto en contextos latinoamericanos, ten algunhas semellanzas cos denominados falante de herdanza ou falante recordante, malia as obvias diferenzas contextuais.

En Galicia constitúe a esperanza para un futuro a medio prazo. De ser así, non cabe outra que loitar ferventemente pola súa desaparición nunhas décadas, porque, nese caso, entendemos que a reprodución lingüística familiar en galego estaría garantida e o neofalante deixaría de ter sentido, agás para persoas que se achegan a vivir ao noso país e desexan aprender

o galego como segunda lingua sen necesidade de abandonar a súa lingua familiar. Isto é, novos falantes.

As linguas minoritarias e minoradas teñen futuro? Que se pode facer para reverter a substitución de linguas minoradas no mundo actual?

FR: O futuro das linguas minoradas depende, en moi boa medida, de cambios nas condicións materiais do presente, herdadas dun pasado no que a xerarquización social, económica e cultural en función da lingua falada era a norma. Se non cambian esas condicións, fundamentalmente políticas, a cousa pinta realmente mal. Iso se por «ter futuro» entendemos plena normalidade e usos maioritarios pola poboación. Se, porén, nos cinguimos a usos posíbeis, ritualizados, fragmentarios, profesionais, circunstanciais, etc. o seu futuro está garantido, polo menos no que queda de século XXI. Coa sociedade capitalista e o éxito do Estado-nación como o seu maior invento político, a mercantilización das linguas acadou o seu punto culminante. Por iso, desde ese modo de produción as posibilidades de reverter a situación actual das linguas minoradas son limitadas. Hai que traballar nunha contra-hexemonía que consolide novos ideoloxemas ao redor das linguas, empezando, novamente, co sistema educativo. Iso implica, entre outras moitas cousas, o fortalecemento dunha achega política á sociolingüística en toda a educación obrigatoria. Fóra da política, as solucións fánse difíciles.

Cales serían as condicións imprescindibles para a súa supervivencia?

FR: Como acabo de sinalar, o máis urxente é actualizar radicalmente os contidos relacionados co currículo das materias ligadas ás linguas

minoradas. Só así se pode contribuír a superar a minoría de idade á que nos referimos anteriormente. Desde o punto de vista superestrutural, as linguas minoradas precisan dunha lexislación deseñada para deter o proceso de substitución lingüística, promovendo, durante un tempo, unha sorte de discriminación positiva ao seu favor en todos os ámbitos da vida pública, segundo as circunstancias de cada lingua. Isto non supón ningunha forma de menosprezo e, moito menos, de abandono, da lingua dominante. Do que se trata é de garantir que, nos contextos de bilingüismo histórico, ambas as linguas teñan un punto de partida semellante. Agora ben, isto pode ficar nunha ilusión precisamente nun mercado altamente controlado por unha ducia de linguas. Por iso, en definitiva, asumo que o fin da loita pola supervivencia (incluída a lingüística) está ligada á superación indefectíbel do capitalismo como modo de produción. E iso está cada vez máis cerca.

